

ҒАФУР ҒУЛОМ

НЕТАН

I

Савр ойларининг узлуксиз ёмғирлари кўкатларни қулоғидан тортиб чиқарган. Ҳаво мусаффо. Қуёш йиғилар сўнгидан кулган қиз каби шабнамли киприклар билан кўк ўртасидан мўралайди.

Наврўзий беданаларнинг пайдар-пай сайрашлари кўклам келинига: «Хушвақт, хушвақт...» — деб чучут отади.

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Қиш бўйи тўкмада қўр тўккан йигитлар кураш олғудай бир майдон қидирадилар.

Фақат Андреевский (Пойқовоқ) кўчаси учун йилнинг ҳар тўрт мавсумида ҳам кўклам. Унинг ўзига айрим қуёшлари бор. Унинг беданалари узлуксиз сайроқ, йигитлари ҳар қачон бир-бирозлари билан куч синашади...

У шўх. У ҳар қандай баҳрадан, ҳар қандай ташвишдан хабарсиз яшайди. Унинг ўзига махсус баҳраси, ўзига махсус ташвиши бор.

Унда на сипоҳлик, на вазминлик; тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақчақ, маст ҳайқирик ёппасига ҳукмрон. Кўча бўйлаб ширали, фақат аччиқ ҳид эгалик қилади.

Пўлтаҳон, Санталатхон, Зебихон, Холдорхон, Саодатхон, Маърифатхон, Лутфихон сингари бир гуруҳ умумий маъшуқалар бу кўчанинг қалблари. Шулардангина бу кўчанинг доим баҳори.

Шуларнигина деб шаҳарнинг косиби, чапани ўспиринлари узоқ-узоқ ерлардан келадилар. Топганларини тўкиб соладилар. Ёр учун ичадилар, маҳбуб учун тўн ва этикларигача гаровга қўядилар. Нима бўлса ҳамки, Зебихоннинг бир дамлик суҳбати, бир пайт ашуласи, ой каби жамоли, қадди баркамолидан баҳраманд бўлсинлар. Улар рақиб билан таланиб муштлашишга, дилдор амри билан киши ўлдиришга ва керак бўлганда, ўлишга ҳам тайёрлар.

Етса мол, етмаса жон!

Шунинг учун ҳам Пойқовоқчи босиб, Салорга қуювчи ариқ баъзида кечанинг уятидан, баъзида фаҳш ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, буғриқиб оқади.

Шулар учунгина шоирлар ўртаниб шеър ёзадилар. Қошларнинг қоралиги, сочларнинг муаттарлиги, белларнинг толмалиги, юзларнинг нақшин олмалиги тўғрисида ақл юргизадилар:

Қошларин меҳробда сўфи кўнгил қилди ватан,
Тишларинг васфида қимматланмади дурри Адан,
Минг Зулайхо ҳуснида лаъли лабингга берди тан,
Сочларинг бўйида бозори касод мушки Хўтан,
Кўп қаро холинг кўриб, Ҳиндида ғавго, Зебихон.

Жон оларга жоду кўзлар сурмадан кийди қаро,
Тиғи мужгонинг билан ҳар дам кўнгилда минг яро,
Лутф ила бу ошиқи мажнунингга бир дам қаро,

Чун Масихо мурда тан топсин ҳаёт олам аро,
Бу қулингга бир нигоҳинг айла савго, Зебихон,—

дейдилар. Давраларнинг бўғиқ ҳавосини жирканмай шимирадилар. Фақат Зебихон-Зебихонлар, Пўлтаҳон-Пўлтаҳонлар — бадбахтлар. Кўнгиллари йиғлар экан, юзлари кулади. Қалблари ҳақоратлардан қонар экан, кўзлари ишва билан сузилади.

Уларни ўзлари билмаган зарурият, кўзлари кўрмаган мажбурият бу олтин гирдобларга улоқтирган. Аллақайси ҳарис кўзли сайёр бу олтин қафасларга уларни қамagan.

Улар бунда фаслли ҳурмат, севилмаган ҳаржойи улфатларнинг қучоғида истаксиз бўғиладилар.

Улар кўпинча йиғлайдилар.

Фақат бу йиғи аҳмоқлар йиғиси. Чунки уларнинг хўжайинлари бор. Улар ўз хўжайинларига умрбод қарздор.

Текин овқат... Текин кийим-бош... Текин жой...

Энди бўлса Зебихонларнинг ўйнаб-кулганлари учун суюнишлари, хўжайинларига миннатдорчилик билдиришлари керак. Улар энди озгина ишлашга, меҳмонлар, ҳаржойи бир кечалик ошиқлар билан ўйнашга, кулишга, ишва ва нозланишга оғирсинмасинлар...

Андреевский кўчасининг шўх қучоғидан ўрлаган овозларга яна янги бир жуфт оҳанг қўшилди. Булар Салор тарафидан келаётган икки маст йигит — оғизларидан кўпик сочган, икки хумор теванинг бақирғи — авждаги ашулалари эди:

...Исқобил борманглар, йўллар хатодир-эй... ёру

Ўрик, олмасини пулга сотадир-эй-й... й...

Ўрик, олмасининг тубига борсам-эй... ёру...

Илондай тўлғаниб бир қиз ётадир-эй-й...

.....

Бу оҳанг, бу кўча бўйлаб донг чиқарган қадрдон товушлар ўзга ҳайқирикларни босиб кетди.

Мисраларнинг ярмисини чайнаб, димоғ билан жўр-овозига оҳанг қўшган дароз, чўққи йигит ёнидаги ҳар яғринида киши ўтируви мумкин бўлган чорпаҳил, кўкраги очиқ йигитнинг қийиқ беқасам тўнининг енгидан тортди:

— Полвон... Полвон дейман, жиндак тўхтанг.

— Нима дейсан, номард, машқни бузма.

— Кимникига кирамиз. Холдорхонникигами, Сан-тадаттами?

— Воей, айланиб кетай... ҳар икковларидан ҳам. Қайсисига бошласанг, шунга-да, номард, бу кўчанинг пафту баландини сен биласан.

— Юринг бўлмаса Холдорхонникига, хўжайини Қоракўзда ҳам жиндак оласим бор.

— Оласим бор?! Ха-ха-ха... ҳезимкаш, дейман, бизнинг берасимиз бўлган жойларда сенинг оласинг бўладими? Қилмаганинг... шу қолган экан-да, номард, лўлининг эшагини суғориб пулини оламан дегин, ҳа-ҳа-ҳа...

Тугмаси йўқ жойларига қўлим солсам-а, ёр-ёр,

Қўш анори-я диркиллайти — суяги йўғ-а, ёр-ёр.

— Вой дооод, суяги йўқ жойларидан...

Икковлари бир-бировларини суяшиб, зарҳалли вивеска осилган катта бинога, қирқлаб саналган пилла-пояларни босиб, чиқиб кетдилар.

— Самад, — деди Полвон, — буларинг билан ўзинг тиллашмасанг, меники непонимамай, ҳа-ҳа-ҳа...

— Хўп, Полвон.

Самад билан Полвон номерланган тахтачадаги калитларни қўриқлаб ўтирган бир семиз хотин билан учрашдилар.

— Издирас, мамашка, издирас, как поживай?

— Нечего, — деди хотин.

— Хўжайин здесь, Қоракўз? — деб сўради Самад.

— Здесь, в конторе.

— Юринг, Полвон, ўзи конторда экан, кирамиз.

— Қўйсанг-чи, номард, мен йўғимда кирасан, пули бўлмаса, менинг олдимда нам тортиб қолади, қўй, номард.

— Ахир, оласим бор, Полвон.

— Билдим, ўша оласингга...

— Пул бермаса, биронтасини жузза қиламиз, Полвон...

— Йигит бўлсанг туёгининг остида сана, номард... жуззахўрликка ўрганма.

— Бу ер ўзимизники, қўя беринг, Полвон.

Буларнинг долон бўйлаб қўзғатган шов-шувларига хўжайиннинг ўзи ҳам конторадан чиқиб қолди. У қирқ ёшларга борган, думалоққина бир киши. Соқоли қириқ, ўсиқ мўйловлари оғзини қоплаган, чаплаш қошли, йўл-

йўл қора шимини тасма билан елкасига осган. У қуло-сини очиб, панжаларини ёзган, пастки лабини тишлаб, бошини қимирлатар, чап тарафдаги уйлардан бирисини кўз имоси билан кўрсатиб, Самад билан Полвонни о-шйишталикка чақирар эди.

— Жоним Самад, ҳушингни тўпла, бу на ҳой-қўй, чигир-багир еридикки, дали ўлмисан...

— Оға, — деди Самад бармоқларини бир-бирига суйкаштириб, — манат чўз, манат!

Хўжайин елкасини қисди.

— Юр долимча, бунда даъво ярамас.

Учовлари долоннинг пойнагига қараб юрдилар. Унга бурилиб, номернинг остки қисми — подвалга ту-шиб кетдилар.

Подвал одамлар билан зич. Оддий ошхоналар син-гари қатор-қатор стол-стуллар қўйилган, бир тарафда буфет, пиво, арақ, коньяк каби ичимлик ва закуска-ларнинг ҳар навидан муҳайё.

Йигит-яланглар товсилтирмай ичмоқдалар. Умуман, бунда эр-хотин аралаш, бир қурлари ашула қилмоқда, бир қурлари бир-бировлари билан мушт дўлайишиб, ал-лақайси даъвонинг татавини ёзмоқчи, бир нечалари ўз-ларига бошқа столдаги хотинларни чақирмоқда. Ана бириси тиззасига бир хотинни, ёнига бирини ўтқазиб, хотиннинг қўлини елкасига ташлаган, бир қўли билан стакан уриштирмоқда.

Бурчакда бир кўр гармончи шу бўғиқ ҳавога синг-дириб, аллақайси тизгинсиз қайғунинг оҳангига тугма босиб, қулоч кермоқда.

Учовлари бир столи эгалладилар. Хўжайин хотин-га ишорат қилди. Бир нафасда бир тарелка шўр данак, олти шиша пиво, учта стакан келди. Хўжайиннинг ўзи қуя бошлади.

— Жоним Самад, билмаюрсанки, бозор касоддир, ўрада даъво айлаюб, қўноқлари инжитмоқ ўлмаз.

— Қўноғинг ким ўзи, оға?

— Бир мусофир қўжа сарватдор. Тошкент пулла-рини зўра чоғириб қимор ўйнаюрлар. Саташмоқ ўлмаз. Хани сўйла, на истаюрсан?

— Оға, мана бу бизнинг Полвон акамиз бўладилар, ўзлари қўқонлик, атайлаб мени деб келган меҳмон.

— Сани деб эмас, номард, курашга дегин, Аҳмад полвонга тараф дегин.

— Аҳмад полвонга тараф. Ўзлари, қўқонлик за-водчи Ғанибойвачча бор-ку, ана ўша кишининг йигити.

Ана шу. Менга обрў керак. Оға, обрўни биласанми, обрў...

— Сўйла, жоним, сўйла.

— Ана шу обрўга манат йўқ. Пулдан чўзасан. Ундан кейин (Самад хўжайинга қараб кўзини қисиб қўйди) хизматинг бўлса гарданга. Лекин ҳой (бош бармогини кўтариб) мана бундайини топиб қўйганман. Минг сўлкавой берасан, оға. Копейка кам бўлса, юришингни қилаверасан, оға, гап шу.

— Номард, тоғдами қуйруқ... адаш,— деди Полвон.

— Хани сўйла, жоним, кимдир, қайдан, қиздир, қондир?

— Уни келганда биласан, нариси бир ҳафта. Манат чўз, оға, манат.

— Сан ўласан, Самад, банда ўлани санингдир, ханча истаюрсан, пожалуйста,— хўжайин шим чўнтагини кавлаб гижимланиб кетган иккита йигирма беш сўлкавойликни чиқариб Самадга чўзди.

— Биттаси ҳам бўлади бу номардга, нобуд қилади, адаш...

— Оға, агар саники-маники бўлмаса, обрў керак, бугун менинг оғайнимни хурсанд қиласан. Сартский саройга буюрасан, обрў керак, дейсан.

— Оға, Самад, сен ўласан, пожалуйста, пожалуйста.

Хўжайин илжайиб, Самадни эркалади ва елкасига қоқди. Бир стакан пивони бошига кўтариб, тура бошлади.

— Самад жоним, пивони ич-да, Полвонни сароя, ман ўрада ўланлари кузатмалням.

У Полвон билан Самадни қолдириб, ўзи юқорига чиқиб кетди.

Самад Полвонга ўз йигитлигидан, Пойқовоқдагиларнинг бариси ҳам ундан дам еганликларидан мақтана-мақтана сўйлар, гап орасида пиво стаканларини уриштириб ичар эдилар...

Кун кечикиб қолган. Самадлар кириб ўтиргандан буён, уч қур янги меҳмонлар келиб кетган. Буларнинг столларида йигирма-ўттиз чоқли бўш шишалар тизилган эди.

Полвон чап қўлининг билагига такя қилиб, пинакка кетган эди.

Самад энг сўнгги стакан пивони бир ўзи кўтарди, ўрнидан турди, Полвоннинг яғринига уриб:

— Полвон,— деди,— туринг, кеч бўлиб қолди. Пол-

вон, туринг, хонимчаларнинг саройига кирамиз. Бугунги кунимиз партов, туринг, Полвон.

Полвон бошини кўтариб, қизарган кўзларини Самадга тикди.

— Саройгами, Холдорхонгами, тур, кетдик, номард.

Иккови бир-бировларини суяшиб, подвалнинг иккинчи эшигидан юқорига кўтарилиб, кўчага чиқдилар. Кўчани чўрт кесиб, рўбарўдаги кўрага қараб юра бошладилар. Буларни эшик тубидаги супачага пўстак солиб ўтирган сарой қоровули, яна тўғриси, «меҳмонлар»ни саройга таклиф қилиб ўтирувчи киши қарши олди.

— Келинг, Самад олипта!

— Ойимларинг тўқис-тугал саройдами?

— Ҳаммалари соғ-саломат, дийдорингизга мунтазир...

— Ҳой номард, Самад, бунинг нима дейди, дийдори нима ўзи, кимга пичинг отмоқчи бу номардинг? Бошини қўлтиқлатиб қўяйми?

— Қўйинг, Полвон, қўйинг, бу ўзимизнинг камбағаллардан, бизга ҳадди сиғади.

Булар саройнинг ичкарисига кириб бордилар. Булар кириб борган Пойқовоқдаги ишратхоналар учга бўлинади; биринчиси номер аталиб, европача безалган айрим хоначалардан иборат. Бунга ўзга шаҳарнинг дайди мусофирлари ва кўпинча бир кечалик айшни истаган шаҳар бойлари, зодагонлари келиб тушадилар. Бу ерда улар учун исталган айш, ичкилик, қимор бариси тайёр.

Иккинчи қисми, Самадлар пиво ичган жой бўлиб, бунда дунё ташвишидан бир нафасга «ором» қидирганлар келадилар. Улар учун ҳам ҳоли қудрат ичкилик ва бошқалар бўлади. Дилларига ўрнаб қолса... жой ҳам топилади.

Учинчи қисми, Шарқ усулида катта саройдан иборат бўлиб, бир қатор ҳужраларга эга. Бир тарафда самоварчилик, ҳамма ҳужра бўйлаб битта-иккитадан хотинлар. Ўз ҳужраларини янги келинларнинг уйи сингари безаганлар. Бунда дутор, танбур, ясоғлик дастурхон, керак бўлиб қолганда, мавжуд ичимликларнинг ҳар нави. Ҳар икки-уч ҳужрага биттадан оқсоч (оқсочлар илгари ёшликлари ҳужрада, ~~ўлан хотинлар бўлиб~~ қариб, ўтмас бўлганларида, яна да қолганлар), саройбон ва бош

Буларга шаҳарнинг чит ра

дан, атторликдан ўспиринчалар меҳмон бўлгани каби, кўп меҳмонлар у ҳафтадан бу ҳафтагача бигиз, сўзан қилиб топган-таянганини ҳамёнга солиб чиқадиган қосибваччалар, чапанилар бўлади. Самадларни ҳовли юзасида Шафоат оқсоч учратди.

— Кел-а, бўйингдан киргиттон, Самаджон, сани қайси шамол учирди, нах жиянларинг тоғамиз, ама-кимизни топинг, соғиниб ичагимиз узилди, деб миян-хата қилиб юбордилар-ку.

— Амаки... тоға... ха-ха-ха... вой номард-ей,— деди Полвон.

Самад юзига улуғворлик, кўкрагига савлат чиқариб:

— Амма,— деди,— Пўтаники бўшми?

— Йўғе, айланай киргиттон, яқиндагина меҳмон кирди, ҳали-бери бўшамайди.

— Холдорники-чи?

— Унинг тоби йўқ. Нах иситмаси десанг, жиззайи кабоб. Калта-калта йўталади. Кунни кеча саройбони қурғур қўярда-қўймай мени ўшаникида ётқизди. Хўжайиндан буйруқ шу, деди. Кирганимга минг-минг пушаймон едим. Ҳали тер босар, ҳали тер босар, кўрпа-ёстиқ шалаббо, алаҳлайди, ёш умримни хазон қилганлар,— дейди, орсизлар,— дейди, ман кучсизман,— дейди, қани билакларимда бир йўлбарсдай куч бўлса-ю, хўжайинни, аммасини, тоғасини, ҳаммасини тани, ётларини бурда-бурда қилсам,— дейди. Туфлайди. Эрта билан қарасам тупуги қон аралаш. Улиб қолмаса яхши эди, ахир, айланай, Самад, тайиб-майибга қаратсалар бўлмайдимми? Хўжайинга айт, киргиттон!

— Санинг ётингни бурда қилар эмишми, ўша номард, ким ўзи ўша?

— Ўлса битта ошхўр жомадароз кам-да, амма, қани айтинг, кимники бўш?

— Саодат билан Лутфиники, кира қолинглар, киргиттон.

Иккаласи бурчақдаги ўртача ясамол бир ҳужрага кириб кетдилар. Орадан ўн минут ўтар-ўтмас Шафоат амма самоварчига бир талай шишалар кўтартириб, орқаларидан ўзи кирди...

* * *

Орадан бир ойга яқин ўтган. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх, унда на сиполик, на вазминлик...

Сават-сават бодринглар ўсмали дилбарлардай истақларни чақириб туради. Барра пиёзлар. Кашнич, райҳонлар кеч кўкламнинг садагалари бўлиб, бир кўтарим гўштнинг интизори, кобили шўрвачилардан ҳиммат сўраб термилдилар.

Бугун бир неча кундирки, Тошкент алоҳида бир тайёргарлик билан бир кимсани кутади. Ҳар кунни, деярли Комил даҳвоши, Сойиб юзбоши, ҳатто Мочаловнинг ўзи ҳам маҳкама, Чорсуни айланиб, мусулмонларга огоҳлик бериб юрадилар.

Қаймоқ бозордан тортиб атторликкача, ундан ширини бозордан тортиб, узун раста, яҳуд раста, вофурушлик, Жанггоҳу Хадрагача шиға ясамол. Аҳли раста, аҳли савдо ўз дўконини ба қадри ҳол безаган, дўконнинг ўртасида намоз жума савлати билан ҳолвачининг ўзи ўтиради.

Қоровулларда ҳам ўзга вақтда кўрилмаган жонлилик, эртадан-кечгача икки-уч қайтадан сув сепган, эркакшупурги қўлдан тушмайди. Раста оқсоқоллари, бозор даллоллари, савдо саркорларининг боши икки — **ойиғи тўрт.**

Ҳар йўталга беш лаббай қуён қулоқ.

Маҳаллаларда ҳам шу бесаранжомлик. Эллиқбоши билан маҳалла имоми худди оёғи куйган товуқ. Уйма-уй кириб «содда» фуқарони безовта қилиб юрадилар.

Ҳали ҳовли йўлагингни, ҳали кўча даҳанангни, ҳали кир ўрангни шупуриб тоза қил, деб пойма-пой буйруқ. Мачитларнинг жиловхонаси, минораларнинг чўқ-қиси, укпарли тақия кийган болалар каби қуроқ байроқли.

Бу кун бирор ердан «озодлик» ёки чўзма-чалпак келмаган бўлса ҳамки, Шашқол домла «мақтовбачча»ларнинг чурвақаларига «озодлик» берган, эрта каллаи саҳарлаб наврўзликка борадиган «ҳай» кийимларини кийиб келишларини буюрган, кўзга кўринадиган «саводли болалар»нинг ўн-ўн бештаси хонақоҳни бошига илиб «нашраҳ» тайёрламоқда.

Таборақ, зулало вал-ибтидоий,
Таоло жаддуҳу анзилмаконий...

Янги шаҳарда ҳам шу машмаша, шу бесаранжомлик. Ҳаммаёққа оқ, кўк, қизилдан қурама байроқлар тикилган. Кўча-кўйлар ёғ тушса ялагудай. Бундаги дў-

кондорлар ҳам ўз дўкон-магазинларини рус таомилида безаганлар. Кўча беткайида бўладиган ҳар кунги очиқ олашовур бозорлар йўқ. Ҳаммол, косиб, бозордан бирор тамаддиқ қилишга тушган қишлоқилар ҳам ҳайдаладилар. Ўрта кўчалардан ҳам от, аравалар юргизилмайди.

Вокзал атроф, Салорнинг кўпригидан тортиб Қайна-магача ипак пойандоз тўшалган, вокзалнинг ич-таши, биринчи ва иккинчи класслар, орқа ёқдаги платформаларгача, ҳатто шифтларгача қизилоёқ, такатуркманнинг ипак гиламлари билан безалган. Эшик байроқлар, қилич-қалқонлар, икки бошли бургут ҳайкаллари, бут, ой ва юлдузлар билан муҳташам.

Вокзалнинг ўзида ҳеч қандай бегона поезд тўхта-тилмайди. Бошқа шаҳардан келган истасин пассажир, истасин юк поездлари Отчопар, Чилдухтарон тарафга ўтиб бўшанадилар.

Шаҳарда сипоҳлик, оғир бир вазминлик сезилади.

Фақат бир кўча—машҳур бир кўча бу тайёргарликдан хабари йўқ. Унда на сипоҳлик, на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақирик, маст ҳайқирик узлуксиз ҳукмрон.

Валихўжа эшон бир жуфт қора йўрға қўшилган извошда кўчанинг ҳар икки бетида тизилиб кетган дўкондорларга таъзим билан келар эди. Устида Бухоро беқасамидан тўн, бошида афғоннинг сурмаранг шоҳи салласи, ичидаги кўк мовут камзулининг ёқасига оқ қатирға қўйилган бўлиб, ёқанинг бирлашган ўринларида тугма ўрнига олтин ҳошияли ёқут салб тақилгандир. Бу Николай ҳукумати тарафидан Валихўжа эшоннинг бир қатор хизматлари шарафига тақдим қилинган почётний гражданлик аломати эди.

У ғурур ва сипоҳлик билан извошни нақ «Қосим» номерининг олдида тўхтатди ва честь бериб турган бир унтер-офицер формасидаги погонлига хитобан рус тилида сўзлаша бошлади.

— Жаноби олий эрта соат учда вокзалга тушсалар керак. Бу тўғрида губернатор ҳазратларининг айрим фармонлари бўлдимми?

— Бали, давлатли жаноблари, у баланд мартабалик ҳазратлари куни-кеча сартия қозиларига ва эски, янги шаҳар приставларига бу тўғрида эълон қилишни адъютант орқали, хусусан, менинг ўзимга амр қилган эдилар.

— Маълум қилган бўлсангиз керак?

— Бали, давлатли жаноблари.

Валихўжа эшон кучерининг орқасига туртди. Арава қўзғалди ва Эржар кўчаси бўйлаб «Тўхтажонбой»нинг номерига йўл солди. Валихўжа эшон извошдан тушиб, кучерига кутиб турмоқни буюрди ва қирқлаб саналган шиллапоялардан юқори чиқди. У телефон орқали Сайидрахим князнинг уйини чақира бошлади.

— Мен Валихўжа, Сайидрахим уйдадилар?

— Сиз билан Сайидрахимнинг ўзи сўзлашаётибди. Салом алайкум, хизмат?

— А, ўзингизми? Жуда яхши. Сайидрахим, эрта жаноби олийнинг Тошкент вокзалига тушишларидан хабардор бўлсангиз керак. Бу тўғрида губернатор жанобларининг ҳам қозилар ва приставларга айрим фармонлари бўлган экан.

— Дуруст, тақсир, фармонлари бўлган эди, ҳатто айрим суратда менинг ўзимга ҳам телефон орқали маълум қилган эдилар.

— Ҳайронман, тақсир. Ҳар ҳолда, у жанобга қарши сиз билан мендан айрим бир тайёргарлик бўлмоғи ловим эди.

— Нима қилдингиз?

— Балли, худди мен ҳам сизни шунинг учун чақирган эдим. Нима қиламиз, аввали шуки, вокзалда гилам, қапа сингари баъзи бир анжомлар етишмай турган эмиш, деб эшитдим. Бадалмат дума, Боқижонбойларга айтиб, уйларидаги бутун гиламларини вокзалга чиқаришларини сўров керак. Қапа ўзингизда топилар, деб ўйлайман.

— Топилади. Тагин бошқа боёнлардан суриштириб кўрамиз, тақсир. Мен ҳозир Иноятҳожига одам юборган эдим. Ҳали замон келиб қолар. Бошқаларига ҳам юбораман.

— Иноятҳожигами, яхши қилибсиз. Унга айтинг, вокзал атрофларидан бирор дурустроқ ерга беш-ўнта қозон қурдирсин. Солдатларга, шаҳардан чиқадиган муллавабчаларга, домлаларга ўша ерда бир тўй қилиб берув керак. Ишқилиб, бу ишнинг мутасаддиллигини унга топширинг.

— Эшитаман, сиз ўзингиз бирор эви билан Юсуф Давидовга одам юбора олмайсизми?

— Нимага энди?

— Ҳалиги асбоб-ускуналар тўғрисида-да.

— Хўп, ҳа, иннайкейин, Сайидрахим, сизнинг яна бир қиладиган ишингиз бор.

— Эшитаман, тақсир.

— Зарифхўжа қозига хабар беринг, шаҳардан чиқадиған бутун муллалар, имомлар, муллаваччалар ва бошқаларни тартибга солиш унга юкланади, эҳтиёт бўлсин, одамлар янги кийим-бош кийган, озода бўлсин. Майда-чуйда, қаланғи-қасанғи, эски тўн фуқароларни четлатиб, сафга киргизмасин, чунки бу масжиднинг ҳалими эмас.

— Албатта, тақсир.

— Маҳмуд карнайчига буюрув керак, энг яхши сурнайчи, карнайчиларни йиғиб, улар ҳам вокзалга эрта биланданоқ чиқиб, тайёрланиб турсин.

— Узи ҳам шундоқ ишларни, айниқса саркорликни яхши кўради, тақсир.

— Қани энди, ўзимиздан келайлик. Сайидрахим, амир жанобларига кўзга кўрингудек бирорта пешкаш қилув керак эди-ку, нима қиламиз?

— Бийлигингиз билади, тақсир. У киши тўғри қаерга тушадилар?

— Бизнинг қўрага-да.

— Йўқ, тақсир, сиздан мен сўраб оламан. Бу галча жанобни мен меҳмон қиламан, қайтишларида сиз.

— Бўлмайди.

— Илтимос қиламан, тақсир.

— Хайр бўлмаса, Сайидрахим, сиз ҳам, мен ҳам эмас, балки номерга олиб тушамиз-да, ҳар икковимиз меҳмон қиламиз.

— Бунингиз маъқул, тақсир.

— Қани, Сайидрахим, сизнинг пешкашингиз нима бўладиган бўлди?

— Сизники-чи?

— Мен эҳтиётдан цирк балетчиларининг бир кунликларини заказ бердим. Иннайки... Хайр, қолганини ўшанда биласиз.

— Меники нима бўлсайкин... бирор эви топилиб қолар дейман-а, тақсир.

— Сайидрахим, бугун кеч бўшмисиз?

— Бўшман, тақсир, тайёргарчилик бор, холос.

— Бўлмаса «Лондон» номерига, 32-хонага чиқасиз.

— Юпатова бордир-а, тақсир.

— Сиз ҳам ўзингизникини ола чиқасиз. Муравьянц Россиядан Бухорога қоракўл учун ўта кета туриб, йўлда қўниб қолибди, девятка билан йигирма бир.

— Валихўжа ака, шу Муравьянцингизга жуда ҳам

тобим йўқ-да, шуни бир амаллаб синдиришнинг ҳисоби йўқми?

— Қирқ процент берасиз.

— Йигирма беш.

— Хўп, сиз чиқинг, менинг қўлим ва ўзингизнинг қўлингиз бўлиб, ютуқ ўттиз процент меники, сумма сиздан.

— Маъқул.

— Хайр, кутаман.

— Хайр.

* * *

Зомин тоғларининг кўм-кўк ёнбағирлари, кўз илгамас ерларигачайин этак ёйган майсалари чорвадорларнинг умр бўйи давр сурган бўстониدير.

Куни шабада, туни пок изғиринли водийлар, қўйлар, йилқилар дунёси. Қўчқорларнинг бўйдоқ маъраши чўққилар эгаси қарчиғай нолиши билан ҳар кеча бу тик қияларда ўпишади. Юқори кўтарилган сари дунёни кўриш чамбари кенгаяди. Юқоридагиларнинг уфқлари доим кенг.

Оста Қизилқум, Мирзачўлнинг ғарбий этаклари қуёш ғазаби тагида қолган. Жиззах шаҳри, қалъалар, қарялар, қасаба, қишлоқлар. Қуш учиб етмас ерларда гумбази Абдулла, Музаффархон сардобалари.

Шулардан кўтарилган ҳар ун, ҳар оҳ, ҳар таран-нумга маънос қолган Зомин тоғи Ҳиндикуш тоғлари тизмасининг ичкўёви. Симоб томчили тоғ ирмоқлари Чотқол оралаб узоқ элларга йўл солади. Сувнинг майин бағри тошларни бир-бирига уриштиради. Аслда майинлар учун тош кўнгиллар доим уришиб келганлар. Булоқлар сирли-сирли силжишлар билан ерга қуйилиб, Сирга қўшилади. Узоқ қирғиз даласининг кулча юзли қизи Орол қўйнига боришга ошиқади. Шу уч минг чақиримли мусофир йўлда Сир — шўх. Сир — саёқ. У пишқириб оқади, ҳовлиқиб чопади, фақат Орол учун. Йўл-йўлакай Мирзанинг чўлига, қуёш ва уюрма, қизик қумлардан яратилган мис рангли қизга, ўз танларига Сирнинг айрим қатраларидаги сирларгача сингдириб олишга тайёр турган яланғоч бир маъшуқага қайрилиб боқмайди.

Шу сувлар дарёлардай оқиб кета олмас эди, дейди чўпон Абдурахмон, туққан элларга «қур-эй» чалиб, туя боққан Сурхон чўлларига:

Бу ёлнинг ошиб келдим довонидан,
Жиртилди сағри этигим товонидан.
Туққан элда такадай журайдим,
Қувғин қолдим хонимнинг жомонидан...—

дейди.

Бу мисралар Абдурахмонларнинг Сурхон, Қашқардаёдаги камбағалгина деҳқончиликларидан амир Олимнинг зулми, ҳадсиз солиқларига тоб келтира олмай, оилаларини отасиз қолдириб, узоқ ерларга иш қидириб келган, чорвадор бойларнинг қароли, бир йилга тўрт эчки учун боғланиб қолган қулларнинг чўзиб-чўзиб мунг билан айтадиган ўланлари. Улар ёмон хоннинг зулмидан қувғин қолганликларини ҳасрат-ла куйлайдилар. Кўклам оқшомларининг ғарбдаги, мотамли хотиннинг дурра боғлаган чаккасидай қора булутли кўкка қарайдилар. Карвонидан ажралган бўталарнинг ёшли кўзлари сингари, зумрад талотумли ирмоқ ҳовуччаларига термилиб, болаларининг оталарини соғиниб, интизорли кўз ёшларини эслайдилар.

Бечоралар, хонларнинг яхшилари борми? Ҳеч арслон бир ғизолнинг мушфиқи бўлганми, ҳеч бир лочин қаноти тагида кабутар тухуми илиганми, ҳеч илон масканига, илон янчилмай туриб, саъва ин қўйганми — билмайдилар...

Оста Қизилқум. Мирзачўлнинг ғарбий этаклари, ўт боши қайтиб қолган, кеч кўкламнинг бир оқшоми, ҳаво булутли.

Зомин тоғларининг этаклари, Жиззах шаҳрининг жимжит станциясидан қўзғалган курсер поезди Ховосга қараб, ундан ўта Тошкентга қараб, ундан ўта Москва ва Петербургга қараб чопади. Чўлнинг жонлидан ори, бўронли қўйнига тигдай ҳайқириқ, паға-паға тунлар қучоқлатиб елади. Қоронғи кечанинг қўрқувли қўйнида бир жуфт ханжар каби кўзлари қаблал-милод дostonларининг аждодларини эслатади.

Худди шу кеча каби иккинчи бир ўтмиш кечади, турмуш ҳодисаларига оҳанг қўшиб, давр зулмига бўйин эгиб, Мирзачўлни яёв босиб, Жиззахга киришга мажбур қолган бир шоир кечанинг даҳшати тўғрисида шундай деган эди:

— Зим-зиё кечаси чўлда мен ёлғиз,
Қўноғим тарихий сардоба эди.

Узоқдан мунглаган қўққайма ўксиз —
Бу гумбаз бузилган хароба эди.

Кенг саҳро тиккайган юлғундан ўзга
Йўловчи юпатар бир эш кўринмас.
Изғириқ, қуриган чўп-хасни кўзга
Уради, гўёки борлиқ телба-маст.

Кўк мотам тўнини устга ташлаган,
Гулдурос чақмоқлар қўрқатар кишини.
Қоп-қора булутлар ишни бошлаган —
Сел қуйиб бир даҳшат иржайтар тишини.

Илк баҳор, уловсиз, қалинроқ кийимсиз,
Дастмоя бир эски хуржунки, қуп-қуруқ.
Ғужанак бўлганча тикилиб шу изсиз
Саҳрода яшашга қил бўйи умид йўқ.

Ганграган бош билан умрин санаб,
Ҳар нафас бир ўлим, бир ажал кутаман.
Кўжарган иякни тиззага тираб,
Чаққайган кўз билан дунёни ютаман.

Шу дамда узоқдан бир ҳой-ҳу эшитдим —
Борлигим бир зийрак қулоққа айланди.
Гўёки эриган қўрғошин ютмишдим,
Кўксимда бир иссиқ тебраниш бошланди.

Дам ўтмай «жонивор, қуррай, ҳой» деб,
Саҳрони жонлатган қадрдон бир оҳанг.
Гумбазини ўзига бир қора билиб,
Ендашган бир чўпон эмишким, аранг.

Булутли ҳавода хулқарни кўролмай,
Бутун кеч йўл кечиб, йўлни йитибдир.
Кенг чўлда бир манзил, бир қўноқ тополмай.
Уриниб, сурканиб шу ерга етибдир.

Агар ўша амир Олимнинг саёҳатини устига олиб,
яланг чўллар бўйича чопгучи, эрта соат учга Тошкент вокзалига етиш учун пишқириб елгучи бу поезд қаторига қараса:

Шу дамда яқиндан бир наъра эшитдим,
Борлигим қарорсиз япроққа айланди.

Гўёки бир аждар комига кирдишим,
Танимда бир қўрқув, янчилиш бошланди...—

деб бу кечадан шикоят қилган бўлар эди.

Балли, поезд қатори бир аждар эди. Бу аждар ўз елкасида бир чаёни элтар эди. Бу қатор амир Олимхон тушган қатор эди.

Агар сиз-бизга ҳам бир имконият бўлса эди-ку, шу чаёнинг маскани — аждарнинг комига кириб, унинг ич тарафини томоша қилсак эди. Фақат бу бизга мумкин бўлмади. Биз кўрганлар орқали, келган нақллар бўйича ёзайлик.

Поезд паровоздан мустасно олти вагондан иборат. Биринчиси, амирнинг ўзи ва икки-уч фоҳиша, уч-тўртта бесоқоллари билан дарбонларига махсус, иккинчиси, мулозимлар билан аскар хосга махсус, учинчиси, вакирлар, саркардалар, йўл руҳонийлари ва ўзга улуғларига махсус, тўртинчиси, ресторан, бешинчиси, ошхона, олтинчиси, энг зарур юклар учун.

Амирнинг тушган вагони бошдан-оёқ яшил рангга бўялган, сирт тарафидаги ҳар икки биқинига «Ло илоҳо...» сўзлари олтин билан ёзилган, ич тарафига киришнингиз билан сизни бир музойиқ олами чулғаб олади. Оёқ остларига аллақандай юмшоқ палослар, энг аъло ипак гиламлар ёзилган. Дарига дарпардалари бир қат шоҳи ва устидан бир қат бахмал билан тикилган. Эшик ва дераза тутқичлари олтин жилоли кумушдан. Бу ерга бир сари қадам кирган киши эсанкираб қолади. Деворга гиламлар, олтин чопган бахмаллар тўшалган. Тўғаракда катта, қалин ойналар, кенг, ялтироқ партўшак ва ёстиқли каравот. Энг аъло юмшоқ мебеллар. Ўртада қивил ёғочдан ясаиб, фил тишидан ўймакорлик қилинган тўғарак хитой устали, унинг устида олтин қўндоқли, мармар дастали, чинни қалпоқли электрик қўл лампаси. Ўртада шоколад қутилари, шампань шишалари, рюмкалар, қозиқларда қилич, камар, салла, тўн ва бошқалар осилган. Парли диванда бир маъшуканинг белидан қўл ўтказиб амир Олимхон ўтиради... Амир муллавабча ёқали оқ шоҳи кўйлак, жимжима қирғоқли оқ дўппи кийган. Хотин нозланади... Амир ўрнидан туриб стол устидаги тугмани босди. Купе эшиги бир салмоқдаги осойишта оҳанг билан чертилди.

— Биёед (келингиз).

Эшикдан бир ўспирин мулозим келиб, икки букилиб таъзим қилди.

— Ба мо қаймоқ биёред, қаймоқ меҳўрем (бизга қаймоқ келтиринг, қаймоқ еймиз).

Мулозим яна етти мартаба қўлини ўпиб, чаккаси-га, сўнг кўксига қўйиб, минг турли ҳамду санолар билан орқасига юриб, купедан чиқиб кетди.

Нима қилиш керак?! Поезд йўлда, Ховосга етганларича йўқ. Ховосга телеграмма берув учун йўлда тўхтайдиган ярим станция ҳам йўқ. Бухородан чиқишда сафар жабдуғини ҳозирлашда дунёнинг бутун мавжуд ширинликлари, каклик гўшtidан тортиб, манти қозонгача, пивою коньякдан тортиб, носгача, нимаики ейиладиган, ичиладиган, кайф берадиган нарсалар бўлса олинган-ку, фақат қаймоқ унутилиб қолдирилган. Поезд ошхонасида энг камида йигирма турли лазиз овқатлар амирга мунтазир бўлиб турса ҳам «у жаноб»нинг орзулари қаймоққа тушиб қолибди.

Мулозим икки ўт орасида қолди. Ё қаймоқ топув керак, ё ўлим! Амирнинг истаги ерда қолуви мумкин эмас. Мулозим ва саркардалар турган вагонда бир ғалаён қўзғалди. Энг охири паровоз ҳайдовчи машинистга боришга қарор бердилар, токи келадиган бир разъездда тўхтасин.

Чала-чулпа русча сўзлашадиган икки киши вагонлар ичидан ўтиб, энг олдинги вагонга бордилар. Унинг паровозга ёндашган тарафидаги эшикдан бошларини чиқариб машинистни чақира бошладилар. Паровозга ўтув мумкин эмас. Машинист ёрдамчиси тўсатдан келган бу ҳайқириқдан чўчиб, паровоздан бошини чиқарди. У, бирорта эпашанг мулозим, ёки мулла танбурда мустаҳаб қила туриб, изга йиқилганмикан, деб ўйлаган эди. Улардан сўрай бошлади.

— Нима керак?

— Келаси разъездда бир нафас тўхтасангиз экан.

— Нима учун?

— Ховосга телефон қоқамиз.

— Нима тўғрисида?

— Амир жанобларига бир товоқ қаймоқ ҳозирлаб турсинлар, деб.

Машинист ёрдамчиси ғазабланди ва ўз ҳиддатини:

— Идите к черту с вашим эмиром,— деган сўз билан ифода қилди.

Паровоз югурар эди. Ана, у машинист ёрдамчисининг юраги каби ҳайқириб, бир сигнал гудоги берди. Демак, разъезд яқин. Паровоз юриши секинлашди. Машинист паровозни тўхтатмасликка аҳд қилган эди...

фақат вақтинча бир чорасизлик унинг ғайратини су-сайтирди.

У сезинди: даврнинг шундай разъездлари келажак-ки, унда тўхтаб-тўхтамаслик амирлар, хонлар, ҳоқонлар амри билан эмас, балки шу оддий машинист бийлиги билан бўлажак!

У сезинди: ҳозир бир товоқ қаймоқ учун тўхташ мажбурий бўлган шу разъездда, келажакнинг поезди ҳам тўхтаяжак. У ҳам телефон қоқажак. Бухорога телефон қоқажак. Бу гал қаймоқ учун эмас, балки меҳнатлар, аламларнинг ўчи — лоуболи, ҳадиксиз айшу ишратларнинг музди бўлган бир товоқ қонни талаб қилиб амирга телефон қоқажак!

У сезинди: келажакнинг ёруғ кунларидан бирида шу разъездлардан телефон қоқажаклар. Бу гал бир кирли тож остига яширинган фоҳиш бир оғизнинг мулоимлиги учун эмас, балки Шимол пролетариатнинг бо-сиригидан Шарқ меҳнаткашларига сигнал қоқажаклар!

Машинист муваққатан — бу галча тўхташга мажбур эди. Разъездда тўхтади...

Мулозимлар билан бирга вагондан икки нафар узун тўнли кишилар тушиб, бекат қоровулхонасига югурдилар.

Поезд Ховосга эрта билан соат саккиз яримда етиб келди. Ҳар бир станцияда бўлгани каби Ховосда ҳам қуроқ байроқ тикилган. Станция начальникилари, горо-довойлар, охранка бўлимининг кишилари, атроф қиш-лоқ волостлари, имомлари — ҳаммалари ясаниб, бу кўрикка чиққан эдилар.

Станция начальниги қўлига патнис олиб, унга бир лаганда нон-туз, бир товоқда локкидай қуюқ қаймоқни қўйиб, қорнига «Ло илоҳа...» ёзилган вагон эшиги ёнига таъзим билан келди. Фақат амир уйқуда бўлиб, станцияга келганларидан хабарсиз эди. Мулозим, маҳрамлар чиқиб буларни қабул қилдилар. Қаймоқни олдилар. Поезд кўп тўхтамай силжиб қолди.

Амир ўрнидан туриб, чой ичар вақтида қаймоқ ҳо-зирланган эди. Фақат амирнинг иштаҳаси бўғилиб тур-гандан, қаймоққа қайрилиб ҳам қарамади.

— Мо қаймоқ намехўрем (биз қаймоқ емаймиз),— деган қисқагина бир жумла билан мулозимларнинг бу-тун меҳнатларини бекорга чиқарди. Поезд шошиб чо-пар эди. У бугунги соат учда Тошкент вокзалида бў-луви керак. Амир унда бир кеча қўнмоқчи, Туркистон

вилоятининг генерал-губернаторини ва Тошкентдаги боёнларни зиёрат қилмоқчи.

Тошкентдагилар ҳам тўзимсизлик билан уни кутар-дилар...

II

Анжанныннг катта мадрасаси.

Кечки куз пайтларининг қисқа кунлари. Қуёш бо-тар олдида ўзининг кучсиз термилишлари билан вақт шомга яқинлашганини билдирарди. Шафақ қизиллиги билан мотамзада кўкда парча-парча булутлар ҳаракат-сиз тўхтаб турарди.

Сосяи ўзидан икки мартабалар узун бўлган баланд минораниннг тепасида юзи ўтмишнинг аллақандай дос-тонлари билан буришган, бели яшашнинг малоли билан букилган, кўзи шам каби заволга юз тутган чол сўфи қуёш ботувини кутади ва азон айтишга оғзини рост-лайди.

Мадраса саҳнида гирдак қилиб мисқоли оқ салла-лар ўраган, чит яктаклар кийган бир тўда муллавачча-лар турлиси турли ишлар билан машғуллар. Баъзилар-и ўртадаги супачада намоз кутиш, баъзилари ўз ҳуж-ралари атрофида ош тайёрлаш, баъзилари рўмолчала-рини елкаларига солиб, сада тагидаги ҳовузчадан та-ҳорат олиш учун машғуллар.

Булар «келажак» замоннинг «аҳли илмлари». Бу-лардан келажакда фақиҳлар, муфтилар, аъламлар, мударрислар чиқувини кутадилар.

Туркистоннинг турли шаҳарларидан илм излаб, ўн йиллар шу мадраса тупроғини ялаган кўп кишилар, бир муносиб маҳаллага имом бўлганлар охирда.

Шу чехрасидан заҳ тепиб, боши сукунатдан юқори кўтарилишга мажол топмаган турли ёшдаги муллавач-чаларнинг ҳаммаси ҳам «ҳар икки олам»да оқ юз, об-рўли бўлишни ўйлайдилар. Ҳаммалари ҳам «авом» халқ учун бирор забардаст «раҳнамо» бўлишликни ўй-лайдилар.

Эндиги бахт, давлат ўйнаган кунлар, уларнинг хаёли.

Фақат куз ели мағрур. У жинни. У ҳозирги ҳузури-ни ўйлайди. Тол, терак, чинорларнинг сарғайиб тўкил-ган япроқлари унинг бахти. Тангалар, олтинлар, деб ўйлайди хазонларни. Уларни ўйнаб қувлайди. Мадра-саниннг гоҳ у, гоҳ бу бурчагига шупуриб тўплайди,

яширмоқчи бўлади. Ҳеч кимга ишонмайди. Яна-яна учиради, шупуради бутун тўпалонлатиб саҳн юзидаги хазонларни. Мадраса пештоқида бир тўда кабутарлар «ғув-ғувлаб» айланади. Улар доим кишиларнинг боши устида яшайдилар, уларга ҳозирлаб қўйилган хирмонлардан бир кап текин дон бўлса бас.

Сўралсин ўзларидан.

Агар кабутарларнинг тиллари бўлса: «Бизлар одамларга хулолга сайраб берамиз, биз уларни ўз сайроқларимиздан баҳраманд қиламиз», — деяр эдилар.

Сўфи ўзининг бундан сўнгги яшаши каби умидсиз, йиғлоқи оҳанг билан азон айтиб, мадраса ичидагиларни жимликка ундади. Чўзиб-чўзиб айтилган бу азон тингловчиларнинг дилларига оғир-оғир қуюлар эди.

Азон тугаб, бирин-сирин хонақоҳга кира бошлаб, сафлар терилди.

Бир неча қайта ётиб, чўккалаб, туриб ўтирилди. Салом берилди. Фотиҳа ўқилди. Бир қори бола ўзининг кампирларники сингари мунгли товуши билан қуръон тиловат қилди. Яна фотиҳа ўқидилар. Фотиҳадан сўнг мударрис домла дуои холис учун яна қўл кўтартирди. Бунда бир неча вақтлардан буён чиллашир бўлиб ётган аллақайси бойнинг касалига тангридан шифо тиланди ва энг охири имом минбарга чиқиб, хутба бошлади.

Хутбани тугатгач, хонақоҳни тўлдириб ўтирган муллаваччаларга қараб бир нутқ ирод қилди:

— Қўзичоқларим, эй фуқаронинг болалари!

Худо ўз каломида келтирибдики, подшоҳлар худонинг сояси деб. Подшоҳнинг ҳар бир буйруғи фарзи айн. Гарчанд, подшоҳимиз ҳазратлари ғайридин бўлсалар ҳам, у жаноби баланд мартабали ҳазратларига астойдил, сидқи ихлос билан хизмат қилмоқлик ва осойишталик билан умргузаронлик қилиб, ҳар беш вақт намозда у ҳашматмаофнинг дуои жонларини қилмоқлик бизнинг вазифамиздир.

Ҳар кишига давлатни худои таолонинг ўзи беради. Бинобарин, боёнларни ҳурмат қилиш, модомики, уларнинг туз-намакларини еяр эканмиз, тузларига риоя қилиб, бир кун туз ичган ерга қирқ кун салом деган каби ҳар бир амру фармонларига шикастлик билан қоим турмоқлик, аввал худо, дуввум подшо ҳазратлари, севвум биз каби устозларни хушнуд қилгай.

Мошнинг ўзи ош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас, деб машойихлар кўп тўғри айтганлар. Мана, ўзингизга кўп равшан ва мубарродирки, Мингтепа қишлоғидан

аллақайси бир ҳабис, мурдор бир киши чиқиб даъвои эшонлик қилди. Ўз атрофига бир тўда оёқяланг муриду мухлисларни йиғиб ва аларга ажнабий дасисалар кўргузиб ва яна ранг-баранг шайтанатлар барпо қилиб, унинг исмини каромат баён қилиб, бош кўтарди. У, жаноби кибриё назар оқпошшо ҳазратларига оқ бўлди. Қани, қўзичоқларим, оқибати нима бўлди?!

Яна ҳам у жаноб оқпошшо биздай сартия рўй сиёҳ фуқароларини сийладилар. Бўлмаса, булут Фарғона жавонибини тўпга тутиб, ҳаммамизни ер билан яксон қилсалар, яна амру фармон, инону ихтиёр ўзларида эрди. Гарчи, у жанобнинг ғазаблари жунбушга келмади, биргина Мингтепа қишлоғини тўпга тутиш билан кифоят, бир неча юз юзи қароларни қирғинбарот қилиш билангина ниҳоят бердилар.

Қани, айтинг, қўзичоқларим, бу биздай фуқароларга марҳамат эмасми эди? Яна шукур қилмоқлик керакки, тепамизда соябон бўлиб турган бир неча меҳрибон боёнларимиз, пахтачи, заводчи ағниёларимиз бор эканлар. Ана шуларнинг илтимослари билан биз саломат қолдик.

Бинобарин, ҳар нафасда чин кўнгилдан аларга ва оқпошшо ҳазратларига хизматни хотирдан чиқармайлик.

Сиз қўзичоқларим, фуқаронинг пешволари бўласизлар, сиз ҳам шу осий авомга насиҳат қилинглар, токи юзларингиз ёруқ бўлгай. Омин... — деди имом, узундан-узоқ дуодан кейин, нутқини тамом қилди. Муллаваччалар хонақоҳдан аста-аста чиқиб, ҳужраларига кириб кетдилар.

Бу нутқ, Дукчи Эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришининг иккинчи ойида, подшоҳнинг жазо отрядлари тарафидан халқ ўртасида «осойишталик» жойлаштириб бўлгандан кейин сўзланган эди.

Вақтоки Дукчи Эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришлари бостирилди, Дукчи Эшон ва унинг мурид-мухлисларидан бир талайи остирилди. Анжаннынгу қулоч етмас чинорлари, қайрағочлари сизга гувоҳлик берсинларки, улар кишилар мурдасидан мева қилганларми? Уларнинг таналарига гуноҳкорларни каноп тизимчалар билан боғлаб, устларидан қайноқ сув қуйиб, бўғиб ўлдирганларми? Дарахтлар тилсиз. Улар бу қонли кечмишни билсалар, ҳам дostonидан лолдирлар. Фақат тарих на тилсиз, на ёлгончи

шоҳиддир. У бўлганни айтади — бизлар, сўнгги бўғинларга.

Дукчи Эшоннинг бош кўтариши ҳеч қандай бир инқилобий ғояга эга эмас эди. У фақат тактикасиз диний бир хуруждан иборат эди. Шундай бўлса ҳам, бундан чор Россияси ва маҳаллий майда буржуазия ғоят чўчиган эди. Винобарин, у чор Россиясининг жаҳонгирлик панжаси ва маҳаллий — янгидан ўсиб келаётган майда буржуазия аждарларининг чангалида бир чибин каби бўғилди.

Бу тарихий вуқуотнинг асл қимматини беришни муаррихларимизга қолдириб туриб, демократ сатирик шоир Завқийнинг Дукчи Эшон туғёнига қарата ёзган бир кулги шеърини айнан кўчирамиз:

Ҳажви Игчи Эшон аз Завқий

Солдинг олам аҳлига кўп шўришу ғавго, эшон.
Хайрият, тезроқ еди бошингни бу савдо, эшон.

Омиликдан кашфи жин еткурди бошлаб дорга,
Қилмас эрдинг ушбу иш бўлсанг эди мулло, эшон.

Санга ким қўйган эди қилмоқ тариқат даъвосин,
Эй, шарият ҳукмидан оламда бепарво эшон.

Хориқ одотинг-ла ўтсиз ош пиширдинг томда,
Айлабон рангин «кароматларни» хўб барпо эшон.

Аҳли Фарғона тутар маҳшарда домонингни, бил.
Ушбу йил қилдинг зарар ҳар кимга минг тилло, эшон

Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора халқ,
Ўзани сен еб кесилди бўзчи энги, ё эшон.

Шухратингнинг офати ёлғиз **Ўзингга** тегмади,
Балки сен офат бўлиб, қилдинг вабо пайдо, эшон.

Эй, касофатлик вужудинг наҳсидан Мингтепада
Хонавайрон бўлди бир минг манзилу маъно, эшон,

Қанча одам ўлдилар, кўп халқ бўлдилар асир,
Шаръ ҳукми хунига зомин бўлиб сен, ҳо эшон.

Тутмаса Қодирқули мингбоши¹, гар осилмасанг,
Айлар эрдинг бу маҳалда Махдийлик даъво, эшон.

Ут югуртирдинг каромат деб қилиб бидъат ўчоқ.
Қилмади бу ишни ҳеч оламда бир тарсо, эшон.

Номуборак мақдаминг Мингтепани қилди хароб,
Гар қадам қўйсанг, чиқаргай, дудлар дарё, эшон.

Ҳам бошингга, ҳам... га тегди отган сопқонинг,
Марг сан соҳиб хуруж ўлганга, эй расво эшон.

Ҳимматинг олий экан ушбу ғазотинг ажрига
Борсанг арзир тўхтамай дўзахга сен танҳо, эшон.

Ҳийлагар доғулидай сирти бузуқ, сийрат совуқ:
Вир чўқиб икки қарайтурган олақарго, эшон.

Мунча асбобу алойиқ қолди бошингдан сабил,
Қирғиву қилчоқ кетурган ҳадя ҳам савро, эшон.

Ҳар жиши бу шўриши Фарғонадан сўроа нишон,
Завқий айтар жон чиқиб тарихдур, игво, эшон.

Бу шеър шоир Убайдулла Завқийнинг ўз замонасида рўй берган тарихий ғалаёнга, диний таассубнинг ўринсиз ва ўз кучини ҳисобга олмай кучанишига аталган яхши шеърларнинг биридир.

Шоир бу йилларда ҳали ёш эди, нисбатан ижодий маҳорати ҳам бу «хуруж ва ғазот»ни таҳлил қила олишга етарли эмас эди.

Дукчи Эшон воқеасидан сўнг Фарғона халқи ўртасига тушган кулфатлар, Мингтепа ва атрофдаги қишлоқларни «прямой наводкой» — рўпарама-рўпара тўпга тутилиши, буткул хонадонларни, қўрғонларни ер билан яксон қилиниши, кўп-кўп одамларни қирғинга тутилиши, эшонга мухлисликда айбланган кўп беайб кишиларнинг дорга тортилиши, ота-онасиз қолган етим-есирларнинг қишлоқма-қишлоқ бошпана, овқат қидириб тентираб қолиши ва буларнинг устига чор Россияси амалдорлари тарафидан халқ гарданига тўлаш мумкин бўлмаган даражада огир ҳарбий жарима-

¹ Қодирқули мингбоши Андижон ҳукмдорларидан бўлиб, подшоҳ жазо отрядининг бошида турганлардан бирисидир.

лар юкланиши, ёш шоир Завқийнинг асосий рухига қаттиқ таъсир қилади. Ахир, бу йилларда Завқий бачкана маҳси тикувчи бир камбағал касиб эди, холос.

Шеърда Завқий аламзада халқнинг бутун қалбидан чиқиб келган ғазабини бу «ғазот»га сабаб бўлган нодон, тadbирсиз, худпараст, маккор Дукчи Эшон устига ҳақли равишда юклайди.

Шуниси диққатга сазовордирки, «Дукчи Эшон» тўғрисида ўша замоннинг прогрессив демократ шоирларнинг кўплари ҳам салбий фикрдадирлар. Чунончи, Муқимий ўзининг «Баччағар» деган машҳур сатирик шеърида:

Ётқизиб тилсанг баногоҳ, қорнидан чиқмас алиф
Саллани кўрган киши дер, «катта мулло, баччағар».

Шунча қўйнинг пўрғ дла пўстдумбасин ўғурлади,
Тозалаб Мингтепасига қилди савго баччағар.

Ҳеч кишини баччағар деб бўлмағай, то бул тирик,
Бундан ўега баччағар йўқ, ўеи танҳо баччағар...—

дейди. Ваҳоланки, Муқимий ёзган бу ҳажви, Дукчи Эшон олағовуридан анча йиллар илгари эшонга берилган рўйирост характеристика эди. Бу икки шоирдан ташқари Муҳаййир, Нисбатий, Улфат ва бошқалар эшонни мазах қилиб кўп шеър ёзганлар. Аммо тарихни яққол бериё кўрсатишда Завқийнинг сатираси ҳаммасидан устундир.

Шу остирилганлар ичида, Мингтепа қишлоқлик пахтачи бой Умурзоқнинг корандаси бўлган диндор Маманиёз ҳам бор эди. Бошқалар қатори унинг чайласи ҳам тўп ҳалқумидан ўтган, озгина рўзғори таланган, оиласи пароканда кўчага ташланган эди.

Бирор паноҳ тополмаган, бошини қаерга уришни билмаган халқ топгани арава, топмагани яёв, шаҳардан шаҳарга ҳижрат қилмоқда, бориб етатурган, мўлжалсиз ҳижратни ихтиёр қилмоқда эди.

Шу муҳожирлардан бир гуруҳи Қўқон — Анжан йўлида, оиласидан ажралган бир етим, карвонидан ажралган бир бўта, чорвадан ажралган бир қўзичоқни ўзига эргаштириб олди.

Бу қиз Маманиёз аканинг қўнғир сочли арзандаси, қора кўзли қулуни, ўн ёшли қизи — Нетай эди.

Муҳожирлар Қўқонга кириб бордилар. Оталар ўгил-

ларини, оналар қизларини танимаган бир мусибат кунда, «эзгилик» учун етим боқмоқ эзгилик эмас, дедилар-да, Нетайни танимаган шаҳарнинг шоми ғарибонига, қон кўзларини ёшлатиб, қонли оқшомнинг қучоғига ҳавола қилдилар.

Қўқон шўх ва мағрур эди.

Туркистоннинг бутун бойлари деярли бу ерда ўз бўлимларини очганлар, расталар бўйлаб катта-катта магазинлар, банклар, номерлар, пахта тозалаш заводлари, бойлар, бойваччалар, даллоллар, бариси ҳам юпун жонларни ўз комларига тортадилар.

Қўқон бир олтин гирдобки, унда рақобат кемалари сузади. Кичик қайиқлар ғарқ бўлади, гирдобга тутилади.

Унинг тўлқинлари қирғоқлар ўпиб масканлар бузади, тўгаракларни ўз қалбига тўкади, улар чапак ота бўғилади. Гирдобнинг еми бўлади, токи унга ўтириб, бу гирдобга қармоқ солув мумкин бўлсин.

Нетай шу гирдобга тушган эди. У шундай бир улур гирдоб олдида бир сариқ япроқ каби бемадор эди. У дармонсиз қулочларини ёзиб чапак отар эди.

Нетай узоқ тентиди, ўзининг нинни-нинни панжаларини «сахий»ларнинг меҳри, шафқатига қараб чўза қолди.

— Шум қиз, — деди бойваччалар.

Кўзларидан биттасини қисиб:

— Ҳали ғўра, — деди байваччалар.

— Худо берсин, — дейди бойлар, дунё кўрганлар.

Нетай борарга, сиғинарга бир паноҳ тополмай, хуфтонгача тентиб юрди. Илиқ она қучоғида эмас, камбағал отасининг увада, фақат шафқатли кўрпачаларида эмас, ёки тошбағирлиларнинг қучоғида эмас, тошлар қучоғида, дев каби зулмат, Туркистон бойларининг савдо маркази ва маркази ифтихори бўлган Қўқоннинг гишт кўпригида — кўприкнинг йўловчилардан холи бир кунжида — олтин гирдобнинг қаърида чарчоқ кўзларини юмди. Яёв юриб маддаланган кичик оёқларини қучоқлаб, маъсум уйқуга кетди.

У қўрқув билан шубҳа, туш билан уйғоқлик, тушуниш билан телбалик ўртасида ганграган эди.

Эрта билан уни тушунмаган бир тил билан уйғотдилар. У, кеча ётган ерида эмас, аллақандай бир ёт ерда эди. Уни бир сариқ хотин силаб-сийпаб уйғотди. Нимага бунчалик юпатди — билмади. Етаклаб олиб бориб, торгина уйнинг бир бурчагида деворга қоқиб

қўйилган, жўмраги тагидан бўлган тунука қумғончада ювинтирди. Иннайкейин, тагига сандалча қўйиб, баланд курсининг устида, шиша пиёлада сутланган чой, қора бўлса ҳам мазалиқ нон берди. «Ошай, ошай, қизимка, хорошам кизимка, маники кизимка...» деб гапирарди. Нетай ундан бир мулойимлик, оналик ҳидини анқир, фақат жуда ҳам уқиб етмас эди. Лекин бу сариқ хотин унинг онаси эмас, фақат онасидай юпатар эди.

Нетай, янги онасига термилди, термилди-да, хўрлиги келиб йиғлай бошлади. Шу тобда, курсининг бир тарафида боятдан бери Нетайга мулойим-мулойим қараб, куйиниб, қўллари билан «ошай, ошай» қилиб ўтирган мошкичири соқолли киши келди-да, бояги хотин билан икковлаб, Нетайни овута бошладилар, попуклар, қандлар бердилар.

Чойдан кейин, ҳалиги киши ўрнидан турди, қўпол этигини кийди, қоп-қора ёққа бўялиб кетган калта камзулини елкасига ташлади, жудаям эски шляпасини бошига илди, чўнтагидан кўк халтачада алланима олиб, қорозга ўради-да, оғзига солиб, тутун чиқазди. Шунда Нетай, ўша кишининг ўнг қўлида атиги учта бармоқ борлигини кўриб, таажжубланди. Стол тагига олиб ўз бармоқларини санаб чиқди. Нетайники бешта-ку, нега бу кишининг бармоғи атиги учта.

Тагин бошмалдоқ билан қорамолдоғи йўқ. Ўша киши тутунни ўраётганда жуда кўп уринди. Нетай бунга жуда ачинди. Бориб ўраб берай деб ўйлаган эди-ку, тагин уришиб бермасин, деб қўрқди. Мошкичири соқолли киши тикка турганича сариқ хотинга алланималарни гапирди, Нетайни кўрсатди. Иннайкейин чиқиб кетди.

Сариқ хотин Нетайга алланималарни гапирар, сочили силар эди. Нетай ҳам унча-мунча элакишиб кулар, баъзан ўз тили билан уни-буни кўрсатиб, сариқ хотинга саволлар берар эди. Улар чой ичиб бўлдилар. Сариқ хотин дастурхонни йиғиштириб олди. Нетай ҳам стакан, қумғон (тунука чойнак)ларни йиғиштириб, ёрдамлашган бўлди. Иннайкейин баланд ғишт ўчоққа олов ёқиб сув исита бошлади. Сув иссиқ бўла бошлагандан кейин тунука тоғора келтириб, Нетайни ечинтирди. Нетай аввалига уялган эди, хотин уни қўймади, чўмилтирди. Жуда ҳам тоза қилиб, совунлар суртиб ювинтирди-да, тоғорадан чиқариб артди, битта олачага Нетайни ўраб ўтқизиб қўйди. Иннайкейин сочларини та-

ради ва қайчи олиб келиб, Нетайнинг жамалакларини қирқди. Шу ерга келганда Нетайнинг яна хўрлиги келиб йиғлай бошлади. «Эсизгина жамалаг-ей!..» Қишлоқдаги ўртоқлари энди Нетайни кал қиз деб чақирадилар-да, аяси кўриб қолса, тоза уришади, эсизгина жамалаги... Сариқ хотин бунга яна алланималар деб, юпатиб, яна ўз билганини қилган эди. Нетай жамалагини ўйлаганда унинг «аза»си янги бўлар эди. Хотин чўмилиш, соч қирқиш тугагандан кейин, Нетайни каваротга ётқизиб, устига кўрпа ташлади. Нетай аввал ўқсиб-ўқсиб ётди-да, ухлаб қолди... Бу галги уйқу чи-накам ҳордиқ олиш уйқуси эди.

Бу — Ғани бойваччанинг Қўқондаги пахта тозалайдиган заводининг ишчиси Семённинг оиласи эди.

Семён Ғани бойвачча заводининг жин машинасида йигирма етти сўм ойлик билан ишларди. Унинг уйланишига йигирма беш йиллаб вақт ўтган, орада икки болалари бўлган бўлса ҳам, ўлиб кетганлар, бу эр-хотин бефарзанд, рўзгорлари фақир. Келимлари эса кундалик маишатни минг қийинчилик билан қоплар эди. Бир кўр Семённинг хотини ҳам заводда қоп ямаш учун ишга кирган бўлса ҳам, оёғига той пахта тушиб кетиб майиб бўлган, ўшандан буён тирикликнинг бутун оғирлиги Семённинг гарданига юкланган эди.

Қар куни Семён, эрта соат еттида ишга кетганча, кеч соат бирларда уйига қайтар эди. Кечаси ғишт кўп-рикнинг ғарб тарафидан ўтиб, бир бошига етганда, сой лабида бир шарпа сезд. Синчиклаб қаради, бир бурчакда бир қоралиққа йўлиқди. Шу қоралиққа қараб туришда махоркасини ўради. Гугурт чақиб чекди ва шу гугурт ёруғи билан қоралиққа қараб борди, тими-мирскиланди.

Бола!

Яна битта гугурт чақиб юзига термилди.

Гўдак бир қиз!

Уйғотиб кўрди — уйғонмади. Семён бу боланинг — айниқса, ёшгина бу қиз боланинг бу ерга келиб қолиши тўғрисида узоққина фикрга толди. У, шу, гўдакки-на борарга жой, сиғинарга макон топмай, оч-наҳор, мушфиқ бир мураббийсиз ётган пайтда, боёнлар меҳмонхоналаридан кўтарилган айш-ишрат яллаларини тинглагандай, ҳашаматли ресторанларнинг фаҳш ҳаволаридан сармоя жаранглари, сатангларнинг ишва ва нозлари қулогига ўрнагандай, бойваччалар чамани-

нинг гулдасталаридан разолат ҳидларини ислагандай сесканди. Қизга бир ачиниш билан термилди, мушфиқ бир нигоҳ ташлади. Семёнда оталик ҳисси, болалари тириклигида, ўшаларга сақлаган ҳис, уларнинг ўлимлари билан ўлиб, кундан-кун унутилиб бормоқда бўлган, қадрдон ва лаззатли бир ҳиснинг қайтадан тирилгани сезилмоқда эди. Унда Нетайга қарши чинакам бир оталик туйғуси барпо бўлган эди. Қизни астагина кўтариб, уйига олиб борди.

Тун кечада эрини, шундайин «кутилмаган қадрли кўноқ» билан қайтганини кўрган хотини, аввалига эридан ранжиди. Рўзгорига ортиқча юк кўтариб келганидан эрини койиди. Бари бир улғайиб, катта бўлганда ҳам мусулмон боласи бўлганини айтиб, ҳеч қачон ўз болаларидай бўлмаслиги тўғрисида эрига уқтирмоқчи бўлди. Фақат Семёнинг ўз фикрида қоимлиги хотинини бўшаштирди. Рус, мусулмонда гап йўқ, фақат уни тарбия қила билиш керак. «Ҳар тойча ҳам ўз сув ичган булогини мақтайди, агар биз буни тарбия қила олсак, ўз боламиздан ҳам зиёда бўлади», деб, хотинига қаноат ҳосил қилдирди. Хотини («сариқ хотин») ҳам шу пайтдан бошлаб Нетайга чин оналик кўзи билан қараб, парвариш қила бошлаган эди.

Кимсасиз Нетай, янги онанинг қўлидан биринчи стакан чойни ичган кунидан бошлаб, янги бир мушфиқ оиланинг Наташаси бўлиб яшай бошлаган эди. Семён Наташани ўз қизи қилиб тарбия бера бошлади. Нетай ҳам тез орада янги ота-онанинг урф-одатларига кўникиб кетди, илгари тил жиҳатидан бўлган англашилмовчиликлар аста-аста йўқолиб, ўртага аниқлик ва баҳамжиҳатлик ўрнашиб бормоқда эди. Ёш ва дала ҳавосида етишган ниҳол сеҳни ҳар бир янгиликни ўзига тез қабул қиларди. Нетай ҳам тўққиз ойга бормасдан ўртача даражада русча сўзлаша бошлаган эди. Уни дадаси Семён, Русско-туземное мактабга Наташа Семён қизи қилиб, киргизиб келди. У, мактабда ва уйда олган тарбиялари билан ўсиб бормоқда эди.

Орадан тўрт қовун пишиғи ўтди, далалар тўрт гал чигит ютиб, тўрт гал пахталар гул очди. Ғани бойваччанинг заводидида ҳам тўрт мавсум пахта қабул қилиниб, машиналар тўрт йилнинг тўрт зовталанган мавсумини ўтказди. Ғани бойваччанинг капиталига ҳам тўрт гал (ора-чораларидан ташқари), улгуржи-улгуржи даромадлар келиб қўшилди.

Нетай ҳам бу гал билан тўрт имтиҳон бериб, ибти-

дой мактабни битирди ва чинакам бир рус қизига айланди.

Орадан яна бир йилдан мўлроқ вақт ўтган. Нетай янги оилага келиб кирган кунидан бошлаб ўтган бу салкам олти йил ичида, Семён ҳам, онаси ҳам анчагина қариб қолганлар. Айниқса, Семён, машинанинг майда бўлакларига унча ўткир кўз билан қараб, ишлай олмаганидан, бир гал машинанинг бир тароғини синдириб қўйиб, қирқ уч сўм штраф тўлаган, кундан-кунга дармонсизланиб, хўжайинлар олдидаги йигитликда тоғган обрўлари тубанлашиб кетмоқда ва уни бу кун бўлмаса, эрта заводдан ҳайдалиш хавфи қўрқитмоқда эди.

Бир кун ичре кутмаганда заводнинг тарозибони хотинининг туққани учун ақиқа қилиб бермоқчи бўлди. Меҳмонлар орасида қари Семён ҳам майда-чуйда ишларга қарашиб турар, деб айтилган эди. Дарҳақиқат, у шундай улуг тантананинг майда-чуйдаларига қарашиб берди. У бунинг муздига сийланди. Ғани бойваччанинг кучери, хосул-хос йигити, ҳар яғринида киши ўтирадиган, чорпахил, кўкраги очиқ Полвон — ҳар учови оғилхонанинг бир тўрида ичдилар, едилар, бошлар қивиди... Ўтгандан, кетгандан гапиришдилар, гап айланиб Дукчи Эшон воқеасига тақалди, бу тўғрида ҳамма ўз билгани, ўз кўргани «ажойиб»лардан сўзлади. Орада бўлган сўзларни кучер гоҳ русчага, гоҳ ўзбекчага таржима қилиб, бир гал Полвонга, бир гал Семёнга чала-чулла тушунтириб ўтирар эди. Семён бу сийланишлардан анчагина қизиқ қолганлигидан, соддадиллик билан ўз қизи Наташанинг воқеасини ҳам айтиб солган эди... Семёнинг бутун гапларига Полвон писанд қилмай қулоқ солар, аҳён-аҳёнда кучерга қараб:

— Бу хумсанг билан ўзинг тиллашмасанг, маники не панемай, ха-ха-ха... — деб кулиб қўяр эди. Семён ўз қизи воқеасини тугатгач, Полвон сал дик қулоқ бўлиб, тузатиниб ўтирди ва кучерга қараб:

— Бунингга айтиб қўй, ҳой номард, дегин, Полвон яқинда Тошкентга борар эмиш дегин, қайтиб келганида яна шунақа бир ўтириш қиламиз дегин. Полвон Тошкентга дегин, Аҳмад полвонга тараф бўлиб кетаётибди, дегин. Номард, худо дегин, омадини берса дегин, катта виёфат қилиб беради, дегин. Қани, номард, шу бўбайингга манинг гапимни ҳужжат қилиб кўр-чи, — деб кучерни қистаб қўяр эди...

Бу меҳмондорчиликдан уч ой ўтганда, бир кун

эрта билан Семённинг эшигини бир киши чақириб келди. Улар эшик очдилар. Келувчи дароз, яланғоч кўк-ракли, ориқ юз, қирра бурун, ботиқ кўзли, хаккари этикли, қўша-қўша беқасам тўнлар устидан икки-учта шоҳи белбоғни устма-уст боғлаган бир йигит эди.

У Семён билан чала-чулпа русча сўзлашди. Натижа маълум бўлди. Бу йигит Тошкентдан келган эмиш, бир неча йилдан буён ўз жияни бўлган Нетайни қидирав эмиш. Суриштириб юра-юра ўз жиянининг дарагини шу ердан олган эмиш, эндиликда шунини ўзи билан қайтариб олиб кетгани келган эмиш.

Семён энг аввалига бу гапни эламади-да, келувчини олдиға солиб ҳайдади, ҳатто бу хабардан хотинини ҳам, Нетайни ҳам огоҳлантирмади. Фақат орадан уч кун ўтгандан кейин унга мусулмон қозисидан чақириб қогози келтирдилар.

Қўқоннинг гишт кўпригидан эски шаҳарга тушиб кета беришда ўнг қўлда маҳобатли бир мадрасанинг дарвозасига йўлиқасиз. Бу мадраса вайрона тоқининг чап кунжида қари бир ўргимчак ўз тўрларини ёйган, ярим совуқ ҳаводан акашак қанотли пашшаларни тўтиб олиб ем қилади.

Кўчадан кечган карвонларнинг от, эшаклари туёғидан ўрлаган тўзонлар ўргимчак уяларини қоплаб, бир чипта қоп ҳолига келтирган.

Баҳор шабадалари мадрасанинг жиловхонасида тумтароқ билан айланиб, икки табақалик ўрик эшикни харсанг бўсағаларга келтириб уради. Гўё уни ёнғоқ чаққандай парчаламоқчи. Эшик ғажир-ғужирлари билан зорланади. Шабада яна тентакланади ва мадраса саҳнига киради-да, гир айланиб қирқлаб саналган ҳужраларнинг деразаларини чертади. Яна орқасига қайтади, тиғизлик билан кўчага чиқиб кетмоқчи бўлади. Йўл-йўлакай ўргимчак тўрларига йўлиқади. Унинг ип-ларини узади. Бир эркинлик билан шўралаган гишталарни ерга олиб уради. Яна улуғвор илгарилаш билан кўча бўйлаб зир изғийди, қум аралашган қора тупроқни тўзонлатиб чопади.

Тоқининг ўргимчак уясида тубанроқ бир ерида эски бир тунукага (патнис эканлиги тахмин қилинади) «қозихона» деб ёзиб қўйилган.

Семён ана шу эшикдан кириб бориб, энг илгари қозихона мирзаларига йўлиқди, ундан атиги уч соат навбат кутиб, қозининг ўз ҳужрасига кира олди. Семёни, чехрасидан заг тегиб турган бир чол билан, Нетайга

тоғалик даъво қилувчи ва Семёндан илгарироқ келиб, қозининг пинжида мўлайиб ўтирувчи йигит қарши олган эди. Бояги чол Семёнга жой кўрсатди, у ўтирди. Битта тилмоч чақирдилар-да, масалани тушунтира бошладилар. Шундайки: бир мусулмон қизини ҳали-гача ҳеч кимга билдирмай сақлаб, ҳам уни чўқинтиргани учун, қизнинг исмини Наташа қўйиб, мусулмонларни ҳақорат қилгани учун, унинг тоғаси тарафидан Туркистон музофот губернаторига шикоят аризаси билан бирликда билдирибдир. Генерал жаноблари ҳам Тошкентдаги кўп обрўйлик агниёларнинг восита бўлганликларини назарда тутиб, бу даъво ишини тезлатмоқ ва мусулмон фуқароларининг осойишталикларига ва уларнинг барҳақ динларига халақит бергувчи бундай ҳодисани тезлик билан бартараф қилинмоғи ва Семён Антонович гарчанд ўрис бўлса ҳам, унга лойиқ жазо берилмоғини амр қилиб, ўзларининг баданд мартаба ва шонли буйруқларини, ғуломи ҳалқабағўш бўлган адъютантларига эълон қилибдирлар. Адъютант жаноблари ҳам бу фармони олийни бажо келтириб, Қўқон шаҳар қозисига ва пристав бошлиғига тазкира ёзибдирларким, ўша Семён қаерда бўлса-бўлсин ва унинг қўлидаги қиз қай ҳолда бўлса-бўлсин, зўрлик билан ўз шаръий тоғаси Самад Асад ўғлининг амну амонига топширилсин деб ва яна қизнинг қочирилмоғи мумкин бўлмасин учун бу буйруқнинг қатъийлигини яна таъкид қилибдилар.

Семён генерал-губернатор орқали Қўқон қозиси ва приставларига келган бу буйруқнинг радди учун бир қатор жавоблар бермоқчи бўлган эди, қози унга қулоқ ҳам солмади, бир ишорат билан чақирилган уч йигит (қози городскойлари) Семённинг қўлтиғидан олиб, уйига жўнадилар. Орада бир соатлар ўтмай Нетайни, бу оний фалокатдан ҳангу манг бўлган муштипар, кўзлари йиғи ва қўрқувдан олазарак бўлган шўрлик қизни келтирдилар. Унинг орқасидан Семён ва хотини бор кучлари билан қизларининг мудофааси учун юлқишган бўлсалар ҳам, йигитлар тарафидан рад қилинганлар, агар бундай тўполок қиладиган бўлсалар, қамалиш билан қўрқитилганлар.

Нетай қозихонага келган онидаяк, тоға ўрнидан кушод туриб, у билан кўришган бўлди. Йиғламсираб, меҳрибонлик қилган бўлди, дарров устидаги шоҳи чопонини ечиб, «жияни»ни номаҳрам кўзидан яширмоқ учун устига ташлади. Энди қози ҳужрасида чопон ёпинган

ва йиғидан ўпкасини тутиб ола олмаган Нетай, ғолибият қозонган мағрур Самад ва жаноби генерал-губернаторнинг амри олийларини бажариш билан боши кўкка етиб кетган қози — учовгина қолган эдилар. Қози аввалига Нетайга насиҳат қилди. Йиғиси тўхтамагач, қўрқитиб дўқ урди. Иннайкейин «калимаи шаҳодат» афз қилди, яъни ўзга диндаги кишининг мусулмон бўлмоғи учун айтилмоғи лозим бўлган аллақандай жумлаларни ўқиб, Нетайга ҳам буларни такрор қилмоққа қистар эди. Нетай илгари буларни ўқимоқдан бўйин товлади, зўрлай бергач, тили келмаса ҳам қозини таъқиб қилди. Қози Нетайни юпатди энг охирги мартаба, генерал-губернаторнинг фармонига илова ўлароқ тоғасидан Нетайга, «калимаи таййиба» ва намоз, рўза рўқияларини ўргатишни, шу бугундан бошлаб Нетайни паранжи остига олмоғини тайин қилди. «Тоға» қозига муҳрона (гўё хизмат ҳақи) узатди-да, чиқиб кетдилар...

Семёнинг оқибати нима бўлди — билмадик, фақат «дин бузувчи қиз ўгриси бўлгани учун» заводдан ҳайдалгани бутун Қўқонга доврўқ бўлган эди. Наташа ҳеч танимаган «тоғаси»нинг орқасига, паранжи ёпинтириб, қўшиб юборилган эди. Нетай паранжига ўрганмаган, унинг ранжига кўнмаган, икжу каби мусаффо ёшларини оқизиб, янги қафаснинг майда тўрлари орасидан, Қўқоннинг тарақ кўчалари билан хайрлашар ва икков бўлиб вокзалга чиқиб борар эдилар.

Нетай «тоға»сининг жуда бадавлат эканини Қўқондаёқ билган эди. Ҳар беш қадамга ҳам извош ёллаш, кўзга кўринган мева-чеваларни ейилса-ейилмаса ола бериш, пласкартлик вагонга миниш пулдорларнинг иши эмасми? Мана энди Тошкент вокзали. «Тоға»си бунда ҳам жуда обрўли кишига ўхшайди. Бундаги извошчиларнинг ҳаммаси деярли бун танисалар керак. Нега бўлмасам ҳаммаси: «Бери кел, Самад!» — деб чақиради. Улар ҳеч нарҳини ҳам суриштирмай извошга тушдилар. Извошчи тоғасининг «уйи»ни биладими, қаерга ҳам деб сўрамади. Орада ярим соатлаб ўтар-ўтмас, Нетайлар тушган пар отли извош ҳашаматли бир бинонинг олдида тўхтади. «Бу бино тоғасининг уйими? — Йўқ». Агар тоғасининг уйи бўлса нега унинг тепасига зарҳалли хат билан «Лондон» ресторани деб ёзилган?

Балки тоғаси номерда турадигандир. Нетай бир-бирига зид бўлган бу фикрлар билан курашиб, «тоғаси»нинг орқасидан ўнлаб зиналарни босиб ичкари кирга-

нини ҳам билмай қолди. «Тоғаси» йўл-йўлакай, бир талай қалитларни тахтачадаги номерланган михчаларга осиб, қўриқлаб ўтирган бир семиз хотинга учрашдилар. У буларга бир илжайиб қаради-да, 16-номерли қалитни олиб берди. «Тоғаси» яна йўлловчи. Бир уйни очиб кирдилар. Қўлдаги кичкина тугунчаларни қўйдилар. Бу хонанинг ичи мебеллар, каравотлар, ҳавойи рўзгор асбоблари билан безатилган эди. Нетай янги, учинчи турмушнинг биринчи маскани бўлган бу уйнинг ҳар бир қозигача шубҳа билан синчиклаб қарар эди.

«Тоға» Нетайга илжайиб қаради:

— Мана, сингил, уйга ҳам келдик. Бундан кейин бунда сиз турсиз.

Нетай, «тоғаси»нинг кўзларига савол назари билан қаради. Ва: «Сиз-чи?» — деб сўрашга ҳам улгура олмади. Тоға эшик тарафга қараб йўл олди ва:

— Қолган гапларни кейин гаплашамиз, мен ҳозир келаман, жиян, — деди-да, чиқиб йўқолди. Орадан чорак соатлар ўтди. Эшик очилди. «Тоғаси» яна бир семиз, қирқ ёшларга борган, қириқ соқол, ўсиқ мўйловли, чаплаш қошли бир киши, яна битта кампир хотини бошлаб келди. Кампир кемшик, тишқоли суртилган тишли, бурушиқ оғизларини ирвайтириб кулди-да, бир «тоға»га, бир хўжайинга қаради ва:

— Санама растадай, юзи — қизил олма, бўйи — суқсур, қоши қалдирғоч қаноти, бекамикўст, — деди ва: — Кела қол, опанг бўйингдан гиргиттон бўлсин, — деб Нетайни қучоқлаб кўриша бошлади. Хўжайин бир қўли шимининг чўнтагида, бир қўли билан мўйловини қайириб тишлаб, «тоға»га қараб, чап кўзини қисди-да, кампирни Нетайнинг олдида қолдириб, ҳар икков ташқарига чиқиб кетдилар.

Кампир Нетайнинг ҳеч тушига ҳам кирмаган бойлар, бойваччалар, дюжина-дюжина атир-упалар, олтинлар, дутор-тамбурлар тўғрисида мақтаниб-мақтаниб сўзлар ва унинг елкасига қоқиб:

— Шундай ноз-неъматли кунларда энахонингни унутиб юбормагил, ўргилай Нетайхон, — деб, аллақандай «жаннатлар»дан ҳисса чиқармоқлигин тама қилар эди.

Нетай ундан на бир савол сўрар ва на бир саволга жавоб берар эди. Кўз ўнглари қоронғилашиб, ўзини тубсиз бир чуқурликнинг ёқасида, кучли арслоннинг қонли чанғалида ҳис қилгандай бўлур эди. Орадан яна

бир неча соатлар ўтди. «Тоға»дан дарак йўқ. Нетай боядан бери жавраб ўтиргувчи «энахон»га жаҳл билан қаради ва:

— Тоғам қаёқдалар?— деб сўради. Кампир яна ялтоқланиб, разилланиб, Нетайнинг қоши устига тўзғиб тушган қўнғир сочларини ивишиқ бармоқлари билан тараб, орқасига ёзар ва:

— Оҳ, соддагина Нетайхонгинам-а, омон бўлсанг, бундай улуг даргоҳда тоғаю хола, аммаю амакидан кўпи борми, гап сенинг лобарлигингда-ю, меҳмонларни ўзингга ағдариб ола билишингда,— деярг эди.

Нетай ўзининг ҳозирги ҳолига аста-секин тушуна бошлаган ва биринчи қайғу ёшлари ғариб кўзидан узилиб, сариқ бўёқли полга думалай бошлаган эди...

Нетай янги ошёнда маскан қурган куннинг эртасига Бухородай «улуг» бир ўлканинг «зилли султони, ер юзидаги жами мўмин-мусулмонларнинг қўғирчоқ ҳоқони, амирулмўъминини, шаҳаншоҳи муслимин» Сайид амир Олимхон ғозийнинг Тошкент вокзалига тушиш тантанаси бўлган эди.

Амирнинг ўзи бир тўда маҳрам, саркарда, амироумаролари билан қорнига олтиндан «ло илоҳ...» ёзилган вагондан Тошкент вокзалига, Туркистон боёнлари ва саркардалари тарафидан солинган ипак пойандозга қадам қўйган эди. Шаҳарнинг бутун боёнлари, уламо-лари — зарёқа тўнли, тилла медалли почётний гражданинлари, боринг-чи, Шашқол домланинг «махтов-вачча»ларигача, бир тарафда губернатор, полицмейстер, бир қанча рус савдогарлари, қозоқ аскарлари билан ҳаммалари ҳам нон-туз қилиб, пешвозга чиққан эдилар.

Станцияда бир қур бутун расм-русмлар бажарилди, ҳар ким ўз рутбасига қараб, олдинма-кетин амир Олимнинг саломатлиги учун нутқлар ирод қилди. Амир камоли виқор ва салобат билан станция платформасидан юриб, вокзал ичидан ўтиб, эшикка келганда, унинг пойқадами учун Тупроққўрғондан шодлик замбараклари отилди.

Амир умаролари билан бир-бир босиб, илгаридан тайёрланган извошларга туша бошладилар. Энг илгари офицер ва парад бошлиқлари, музика, ундан кейин губернаторнинг аскарлари хоси, уларнинг орқасидан губернатор, амир, Сайидрахим ва Валихўжа эшон сингари мўътабар зотлар тушган извош ва уларнинг қўриқчилари... уларнинг орқасидан мартаба ва мансаблари-

га қараб орқада қолганлар. Улуғ издиҳом аста-аста Пиёнбозорга қараб юрмоқда эди.

Халқнинг оғзида юрган овозаларга қараганда, амир бугун Сайидрахим князнинг меҳмони эмиш, Сайидрахим ўз меҳмондорчилигини «Лондон» ресторанида ўтказар эмиш...

Ушбу сатрларни ёзувчи ўша меҳмондорчиликнинг маҳрами асрори бўлолмаганидан, унда бўлганларни эшитибгина ёзади. Сайидрахим ўз амирига бир муносиб тортиқ учун Нетайни иллаган экан. Бунинг учун номер хўжайини Қоракўзга икки минг сўм тўлаган экан, амир ҳам ўз мухлиси Сайидрахимнинг бу «қуюқ» меҳмондорчилиги бадалига Бухоро қоракўлчилигининг бутун инону ихтиёрини Сайидрахимга топширибди ва бунга ишорат ўлароқ, ўзининг олтин медали билан Сайидрахимнинг кўкрагини безабди...

* * *

Амир Петербургга ўтиб кета туриб, Тошкентда бир кеча қўнганига бу кеч баҳор икки йил тахт тўлган эди. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх. У ҳар қандай баҳра ва ҳар қандай ташвишдан беҳабар ишлар эди. Унда на сипоҳлик ва на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқирик ёппасига ҳукмрон, кўча бўйлаб ширали, фақат ачимсиқ бир ҳид анқирди.

Пойқовоқни босиб, Салорга қуйгувчи ариқ ҳам баъзида кечанинг уятдан, баъзида бу кеч бўлиб ўтган ваҳшат ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, бўғриқиб оқишда давом қилар эди. Ана худди шу кун вақт асрдан шом ғарибонга оққан бир пайтда, Сайидрахим князнинг саман йўрга қўшилган извоши «Лондон» номерининг эшигидан аста йўргалаб ўтар эди. Ичкари тарафда эшитилмоқда бўлган бир тўда бадмаст хушомадлар ичидан фиғонли, фақат маҳзун бир ашула хотинлар овози билан, Фарғона ялласига мослаб айтилар эди. Ундан Сайидрахим князнинг илғаб қолгани:

Тўзмайин мен бу аламга хору зор ўлдим нетай,
Очмайин бир гунча сўлган навбаҳор ўлдим нетай.

Ҳар бинафша сабз барги бирла хандон бу кеча,
Топталиб қолган ҳазондай бевиқор ўлдим нетай.

Тиғи мужгоним билан дилларни вайрон этмайин,
Марҳамат деб ҳар қилич тиғин ўпор ўлдим нетай.

Билмайин андишани сарви қадим лол этдилар,
Ҳар қадамга маскану ҳар «дўст»га ёр ўлдим нетай.

Маймену, махмурмен: махмурлар маъшуқи мен,
Ҳар кумуш нохуннинг зарбига сетор ўлдим нетай... —

мисралари эди. Сайидрахим улуғворлик билан жилмайди ва ўз-ўзига:

— Ёввойи қиз кўникиб қопти. Амир жанобларининг олдиларида сал бўлмаса шарманда қилаёзган эди, — деб ғўнғирлаб қўйди ва ялт этиб кўкрагига қаради. Уни, Сайидрахимнинг оқпошшога қилган бир тўда хизматлари эвазига келган медаллар билан бир қаторда, еттинчи ўринни амир Олимхон тарафидан берилган ва устига «ло илоҳ...» ёзилган олтин медаль эгаллаган эди.